

การพัฒนาภาวะผู้นำเชิงจริยธรรมตามแนวพุทธ*

DEVELOPMENT OF ETHICAL LEADERSHIP ACCORDING TO BUDDHISM

ศิราณี ศักรินพานิชกุล

Siranee Sakkarinphanitchakul

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: Siranee.nui@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) การพัฒนาตนให้เกิดภาวะผู้นำตามแนวทาง กุศลกรรมบถ 10 กับไตรสิกขาและมรรคมีองค์ 8 และ 2) แนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำเชิงจริยธรรมตามแนวพุทธด้วยกุศลกรรมบถ 10 เมื่อสังเคราะห์เข้ากับมรรคมีองค์ 8 และปรับเข้าในหลักไตรสิกขา ทำให้เห็นความสำคัญของรูปแบบในการพัฒนาตนให้เกิดภาวะผู้นำขึ้น เมื่อนำกุศลกรรมบถ 10 สังเคราะห์เข้าไปด้วย จะเห็นได้ว่า กุศลกรรมบถ 10 จะอยู่ในกระบวนการของศีลและปัญญาเป็น ส่วนใหญ่ แนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำ ขั้นที่ 1 ขั้นแก้นิสัยหรือพฤติกรรม แนวทางการแก้ปัญหานิสัย หรือพฤติกรรมของบุคคลในทางดี คือความเมตตา ขั้นที่ 2 ขั้นการรู้จักขั้นตอนของงาน ความฉลาดจัดเจนในการจัดการและความตรงต่อเวลา หน้าที่ มีวินัย ความรับผิดชอบ แนวทางการแก้ไข คือไม่ให้ ลุอำนาจแก่ ราคะ โทสะและโมหะ การข่มใจตนเองได้ รวมถึง ความอดทน ยอมรับฟังความคิดเห็นที่มีเหตุผลของบุคคลอื่น หรือความมีใจกว้าง ยอมรับฟังข้อโต้แย้งและการวิพากษ์วิจารณ์จากบุคคลอื่นโดยไม่ขุ่นเคือง หรือแสดงอาการโกรธไม่พอใจ ขั้นที่ 3 ทำให้มีพลังใจ แนวทางแก้ปัญหา คือ ไม่มีอคติต่อผู้ได้บังคับบัญชา ตัดสินความด้วยความสุจริตใจ ปราศจากอคติ 4 ขั้นที่ 4 ขั้นสร้างความตระหนัก แนวทางการแก้ไข คือสร้างความสามัคคีในองค์กร ขั้นที่ 5 ขั้นสร้างค่านิยม หมายความว่า สิ่งที่มีคุณค่า น่านิยม ชมชอบ ยอมรับนับถือ ควรนำไปปฏิบัติ ค่านิยมที่ดีมีทางสร้างขึ้นด้วยการได้เห็นแบบอย่าง ได้ฟัง ได้เรียนรู้จากบุคคลที่ดี ประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงาน

คำสำคัญ: การพัฒนา, ภาวะผู้นำ, จริยธรรม, ตามแนวพุทธ

* Received May 3, 2022; Revised June 30, 2022; Accepted August 14, 2022

Abstract

The academic article consisted of the following objectives: 1) to investigate the development of one's leadership according to *Kusala-kammapha* (10 Wholesome Courses of Action) or *Dhammacariyā* (Righteous Conduct) with *Tisikkhā* (the Threefold Learning) and *Ariya-Aṭṭhaṅgika - Magga* (the Noble Eightfold Path); and 2) to explore the guidelines for ethical leadership development according to Buddhism. After synthesizing *Kusala-kammapha* with *Ariya-Aṭṭhaṅgika-Magga* and summarizing in *Tisikkhā*, a model for developing one's leadership is obtained. After synthesizing *Kusala-kammapha* or *Dhammacariyā*, it is found that both dhammas are in the process of *sīla* (precepts) and *paññā* (wisdom). The guidelines for leadership development consist of the following stages: the first stage is to change one's habit or conduct for the better, which must be based on loving-kindness; the second stage is to comprehend the stage of work, management intelligence, punctuality, discipline, and responsibility. Lust, hate, and illusion must not be given power. One must exercise restraint, be patient, be open to other people's rational viewpoints, and be open-minded enough to listen to arguments and criticism from others without resentment or anger; the third stage is to purify the mind by having no prejudice against subordinates and making decisions based on honesty and without *Agati* (4 prejudices); the fourth stage is to raise awareness, such as unity within the organization; and the fifth stage is to develop values that should be respected and practiced. Positive values should be demonstrated through listening to and learning from someone who has achieved success in their profession.

Keywords: Development, Leadership, Ethics, Buddhism

บทนำ

จากปัญหาทางด้านจริยธรรมที่เกิดขึ้นในประเทศไทยในขณะนี้ ทำให้ต้องคิดว่า จริยธรรม หมายถึงอะไร มีความสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตของบุคคลและสังคมโดยรวม มากน้อยเพียงใดและถ้าคิดว่า จริยธรรมของบุคคลมีสิ่งใดที่ห้ามมิให้กระทำการโดยเด็ดขาดบ้าง ซึ่งบางคนอาจมีเหตุผล หรือไม่มีเหตุผลในการอธิบายว่า ทำไมถึงเชื่ออย่างนั้น ดังนั้น จริยธรรม จึงเป็นเรื่องของการใช้เหตุผลว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ และเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นเรื่อง สำคัญที่สุดในสังคมโลก ซึ่งจะส่งผลให้การมีชีวิตอยู่เกิดสิ่งที่ดีงามขึ้น โดยหลักการแล้ว

จริยธรรมเป็นเรื่องที่ต้องอธิบายต่อสาธารณชน ได้อย่างไม่แสร้งปิดบัง เช่น ความซื่อสัตย์ สุจริต การรักษาคำพูด เป็นต้น จากเหตุการณ์ที่ปรากฏตามข่าวสาร สื่อออนไลน์ หรือโซเชียลมีเดียต่าง ๆ ในปัจจุบัน ทำให้มองว่า จริยธรรมของบุคคลระดับผู้นำขาดจริยธรรมค่อนข้างสูง ขาดเมตตากรุณาต่อบุคคลและสังคม ไม่ว่าจะมองในแง่ไหน หรือ มองมุมไหน ความมีจริยธรรมของบุคคลระดับผู้นำ ถือเป็นประเด็นที่น่าจับตามองและเฝ้าสังเกต ปัญหาความอ่อนแอทางด้านจริยธรรมของผู้นำมีเพิ่มมากขึ้นทุกขณะ ตามที่มีข่าวให้ได้รับรู้กันผ่านสื่อต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ บทความนี้ ต้องการเน้นในด้านจริยธรรมของภาวะความเป็นผู้นำด้วย กุศลกรรมบถ 10 ประเด็น การขาดภาวะความเป็นผู้นำ จึงเป็นประเด็นที่ผู้เขียนบทความต้องการนำเสนอให้ผู้นำองค์กร ควรมีการพัฒนาในด้านจริยธรรม สร้างความเป็นผู้นำอย่างเหมาะสมและถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ต้องการนำเสนอว่าภาวะของความเป็นผู้นำนั้น ควรมี แนวทางการพัฒนาได้อย่างไร การประยุกต์หลักพุทธจริยธรรมให้เหมาะสมกับการมีภาวะผู้นำ คือ การกำหนดกรอบของการประพฤติปฏิบัติหน้าที่ของการเป็นผู้นำในเชิงจริยธรรมแนวพุทธ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการบริหารจัดการและการพัฒนาบุคลากรในองค์กรให้เหมาะสม เป็นการช่วยพัฒนารากฐานการปฏิบัติตนของผู้นำ เป็นการบูรณาการอย่างเป็นรูปธรรม เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันทางด้านกาย วาจา และใจให้กับผู้นำ โดยนำหลักกุศลกรรมบถ 10 มาประยุกต์ใช้และแนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำอย่างเหมาะสมกับภาวะของความเป็นผู้นำในองค์กร ดังคำกล่าวของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ว่าการสร้างจริยธรรมให้มีขึ้นก็เพื่อเป็นการฝึกหัดขัดเกลาร่างกาย เพื่อความก้าวหน้าในคุณธรรมที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป อย่างหนึ่งและการคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่น หรือของสังคมอย่างหนึ่ง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2546))

แนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำ

พิพัฒน์ เรืองงาม กล่าวไว้ว่า ผู้นำ คือ บุคคลใดบุคคลหนึ่งในกลุ่มผู้มีอำนาจอิทธิพล หรือความสามารถในการจูงใจคนให้ปฏิบัติตามความคิดเห็น ความต้องการ หรือคำสั่งของเขาได้ ผู้นำมีอิทธิพลเหนือการทำงาน หรือพฤติกรรมของผู้ตาม

ภาวะผู้นำ คือ กระบวนการในการมีอิทธิพลเหนือกิจกรรมการกำหนดจุดมุ่งหมายและการเข้าถึงจุดมุ่งหมายของกลุ่มที่ได้รับการจัดตั้ง

ภาวะผู้นำ คือ รูปแบบหนึ่งของการมีอำนาจเหนือผู้ตาม ด้วยการชักนำและการควบคุม

ภาวะผู้นำ คือ กระบวนการในการชักนำผู้ตามให้ปฏิบัติในสิ่งที่ผู้นำกำหนดไว้

ภาวะผู้นำ คือ การสร้างอิทธิพล หรืออำนาจต่อผู้ตามในสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้

จากคำนิยามภาวะผู้นำเหล่านี้ จะเห็นได้ว่า มีลักษณะสอดคล้องต้องกัน กล่าวคือ ทั้งหมดกล่าวถึงกระบวนการที่ปัจเจกบุคคลใช้อิทธิพลเหนือบุคคลอื่น จะต่างกันก็ที่พยายามอธิบายการใช้อิทธิพลเหนือผู้ตาม หรือกลุ่มของผู้ตาม (พิพัฒน์ เรืองงาม, 2535)

และ นิพนธ์ กินาวงศ์ กล่าวไว้ว่า ภาวะผู้นำ จึงต้องมียุทธศาสตร์ประกอบเกี่ยวกับด้านทักษะด้านการบริหารงาน ซึ่งทักษะการเป็นผู้นำ หมายถึง ทักษะเฉพาะ ๆ ที่สำคัญของผู้บริหาร 5 ด้าน ได้แก่ (นิพนธ์ กินาวงศ์, 2543)

1. ทักษะทางด้านภาวะผู้นำ (Leadership) หมายถึง ปรากฏการณ์ที่บุคคลหนึ่งที่เราเรียกว่าผู้นำสามารถให้คนอื่น ๆ ปฏิบัติงานตามที่ต้องการได้ โดยการปฏิบัติงานนั้น ผู้ปฏิบัติงานมีความเต็มใจหรือสมัครใจที่จะทำ ซึ่งอาจเกิดจากความเชื่อถือในตัวผู้นำนั้น ๆ

2. ทักษะการตัดสินใจ บางที่ใช้คำว่า การวินิจฉัยสั่งการ (Decision Making) หมายถึง การตกลงใจใด ๆ ของผู้บริหารในการกำหนดทางเลือกในการปฏิบัติ ในเมื่อเกิดทางเลือกในการปฏิบัติหลาย ๆ ทางเลือกหรือในเมื่อเกิดปัญหาข้อขัดแย้งในองค์กร เป็นการตัดสินใจที่เกี่ยวข้องกับทางเลือกที่เหมาะสม วิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตัดสินใจปฏิบัติ หรือสั่งการให้ปฏิบัติตามทางเลือกนั้น

3. ทักษะการสร้างแรงจูงใจ (Motivation) หมายถึง การชักนำให้บุคคลหรือกลุ่มบุคคลกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามที่มีผู้จูงใจปรารถนา หรือการนำเอาปัจจัยต่าง ๆ มาเป็นแรงผลักดันให้บุคคลแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างมีทิศทางเพื่อบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ หรือหมายถึงลักษณะของบุคคลที่พร้อมจะปฏิบัติงานเพราะถูกแรงกระตุ้นให้เกิดความตั้งใจ ความเต็มใจและความพร้อมใจที่จะปฏิบัติงาน ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

4. ทักษะการติดต่อสื่อสาร (Communication) หมายถึง วิธีการใด ๆ ก็ตามที่ทำให้เกิดการถ่ายทอดความคิด ความเข้าใจ หรือข้อมูลจากแหล่งใดแหล่งหนึ่งไปยังอีกแหล่งหนึ่ง หรือจากบุคคลใดบุคคลหนึ่งไปยังอีกบุคคลหนึ่ง วิธีการติดต่อสื่อสารนี้ได้หมายถึง การพูด การเขียน ที่คนทั่วไปใช้ในการสื่อสารโดยทั่วไป แต่ยังมีหมายถึงพฤติกรรม สัญลักษณ์ หรือเครื่องมือต่าง ๆ ที่ใช้ในการติดต่อสื่อสารด้วย

5. ทักษะการบริหารความขัดแย้ง (Conflict) หมายถึง สถานการณ์ที่ทำให้เกิดการเลือก (Choices) ที่จะกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นขั้นตอนของการตัดสินใจ การกระทำที่เลือก แล้วต้องเหมาะสมที่สุด ทำให้บุคคลที่เกี่ยวข้องเกิดความรู้สึกไม่พอใจน้อยที่สุด ประการสำคัญคือ การแก้ไขความขัดแย้งนั้น เป็นประโยชน์ต่อองค์กรมากที่สุด

จะเห็นได้ว่า ความมีทักษะในการบริหารจัดการ จึงเป็นความจำเป็นสำหรับการมีภาวะผู้นำในลักษณะโดยทั่วไปของบุคคลที่จะเป็นผู้นำ

ความหมายของจริยธรรม

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ได้ให้ความหมายของคำว่า จริยธรรม ประกอบด้วย คำว่า จริย+ธรรม มาจากรากศัพท์ คือ จร ธาตุ แปลว่า ประพฤติหรือทำ ความหมายเชิงรูปธรรม แปลว่า เทียบไป ดำเนินไป จาริกไป ความหมายที่เป็นนามธรรม แปลว่า ความประพฤติ หรือกิริยา ที่ควรประพฤติ (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2511)

วศิน อินทสระ ได้ให้ความหมายของคำว่า จริยธรรม หรือศีลธรรมนั้น จะมีความหมายคล้ายคลึงกันหรือเกี่ยวกัน จะเรียกว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็ได้ โดยทั่วไป ศีลหมายถึง การเว้นสิ่งที่ควรเว้น ธรรม หมายถึง การประพฤติสิ่งที่ควรประพฤติ การที่คนเรารู้แล้วเว้นสิ่งที่ควรเว้นและทำสิ่งที่ควรทำได้นั้นนับว่าเป็นประโยชน์ต่อตนเองและต่อสังคมอย่างใหญ่หลวง (วศิน อินทสระ, 2549)

สมบัติ จันทรวงศ์ ได้ให้ความหมายของคำว่า จริยธรรม คือธรรมที่เป็นข้อประพฤติ ศีลธรรม กฎศีลธรรม เป็นแนวทางของการประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นคนดี เพื่อประโยชน์สุขของตนเองและส่วนรวม จริยธรรม หรือสิ่งที่มนุษย์ยึดถือ จึงต้องประกอบด้วยลักษณะที่เป็นลักษณะบังคับพื้นฐาน 5 ประการ คือ

1. มีลักษณะของการชี้ หรือบ่งบอกที่เกี่ยวกับการกระทำ บอกให้ทำ หรือห้ามกระทำ เช่น ต้องซื่อสัตย์ มีความหมายที่ว่าห้ามโกหก เป็นต้น
2. มีลักษณะความเป็นสากล หรือทำให้เป็นสากลได้ หลักการทางจริยธรรมต้องใช้ปรับกับทุกคนเสมอในสถานการณ์เดียวกัน หลักการทางจริยธรรมที่ถูกต้องคือ ต้องพร้อมเต็มใจให้คน ทั่วโลกคิดและปฏิบัติตามอย่างที่เราคิด
3. มีลักษณะเหนือกว่าสิ่งอื่น หลักจริยธรรมนั้นสูงที่สุด มีอำนาจเหนือสิ่งอื่น ๆ เช่น ถูกกฎหมายและต้องไม่เอาเปรียบคนอื่น มาตรการทางสังคมอาจไม่ถูกต้องตามหลักจริยธรรม
4. มีลักษณะที่สามารถแสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ได้ ต้องเป็นที่เปิดเผย ไม่เป็นความลับและสามารถอธิบายได้ ทุกคนสามารถรับรู้ได้
5. มีลักษณะของการปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม ต้องปฏิบัติได้จริง ผู้ยึดถือปฏิบัติต้องสามารถปฏิบัติได้

ส่วนในทัศนะของพุทธจริยธรรมนั้น พระมหาวรชัย ติสสเทโว กล่าวไว้ว่า มีความหมายต่างจากคำว่า จริยธรรมตามความหมายทั่วไป จริยธรรมเชิงพุทธ ไม่ใช่ความหมายเอาแต่ความประพฤติภายนอกอย่างเดียวเท่านั้น แต่จริยธรรมของพุทธมีความหมายถึงความประพฤติภายในที่ ลึกลงไปด้วย พุทธจริยศาสตร์ไม่ใช่ข้อปฏิบัติที่จะกำหนดเอาตามความพอใจของใครคนใดคนหนึ่งและไม่ใช้เป็นหลักการที่สักแต่ว่า จะยึดถือเชื่อตาม ๆ กันมา จริยธรรมที่แท้จริงมีไม่ได้ ถ้าไม่อิงอาศัยความรู้แจ้งสัจธรรมและจริยธรรมที่แท้นั้น แม้จะเกิดแล้วก็จะประพฤติให้สำเร็จผลไม่ได้ถ้าไม่มีสัมพันธ์กับความรู้ความเข้าใจในสัจธรรม ฉะนั้น เมื่อถือตามหลัก

พระพุทธศาสนาแล้ว มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา ก็คือระบบจริยธรรม (พระมหาวรชัย ติสสเทโว, 2551) ดังนั้น จริยธรรมจึงเป็นเรื่องของความคิดและการกระทำ เป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงมาตรฐานทางด้านจริยธรรมของแต่ละบุคคล ไม่ว่าจะเป็นชาติใด ภาษาใด หรือนับถือศาสนาใดก็ตาม

กุศลกรรมบถ 10 ประการ

พระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่กล่าวเนื่องกันด้วยหลักเหตุและผล เป็นระบบจริยธรรมที่เข้าใจระบบเหตุผล ซึ่งเกี่ยวเนื่องกันเป็นพื้นฐาน โดยมีกรรม (การกระทำ) เป็นแรงจูงใจ ด้วยเหตุนี้ ศีลซึ่งเป็นหลักความประพฤติที่ตั้งงามในเบื้องต้น กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ คือ การละเว้นความชั่ว ก่อให้เกิดคุณงามความดีทั้งหลาย จึงมีความจำเป็นในการประพฤติปฏิบัติของบุคคล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเป็นผู้นำ ซึ่งไม่ว่าจะระดับใดก็ตาม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า กุศลกรรมบถ 10 หมายถึง ทางแห่งกุศล ทางทำความดี กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ แปลได้ 2 นัย (1) แปลว่า ทางเกิดแห่งกุศลกรรมที่ส่งผลในปฏิสนธิกาลได้และ (2) แปลว่า กุศลกรรมที่เป็นเหตุเกิดในสุคติภูมิและความสุขในสุคติภูมินั้น แบ่งตามวิธีการของความประพฤติดี ประพฤติชอบ 3 ประการ คือ กายสุจริต วาสุจริตและมโนสุจริต ดังนี้

1. ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ มีจิตใจเมตตากรุณา
2. อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการลักขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น

ประกอบกรเลียงชีพที่สุจริต

3. กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤติดูผิดในกาม มีความสำรวมในกาม

ทั้ง 3 ข้อนี้ จัดเป็นกายกรรม เพราะเกิดจากการกระทำทางกาย เรียกว่า กายสุจริต

4. มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์

5. ปิสุณาย วาจาเย เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด กล่าวแต่คำที่สร้างสรรค์สร้างความสามัคคี

6. ผรุสสาย วาจาเย เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ กล่าวแต่คำไพเราะน่าฟัง

7. สมผุปลปาปา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ กล่าวแต่คำที่มีสาระ

ประกอบด้วยเหตุผล

ทั้ง 4 ข้อนี้ จัดเป็นวจีกรรม เพราะเกิดขึ้นทางวจีหาวารโดยมาก เรียกว่า วาสุจริต

8. อนภิขุณา เจตนางดเว้นจากการโลภอยากได้ของเขา คิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์กับผู้อื่น

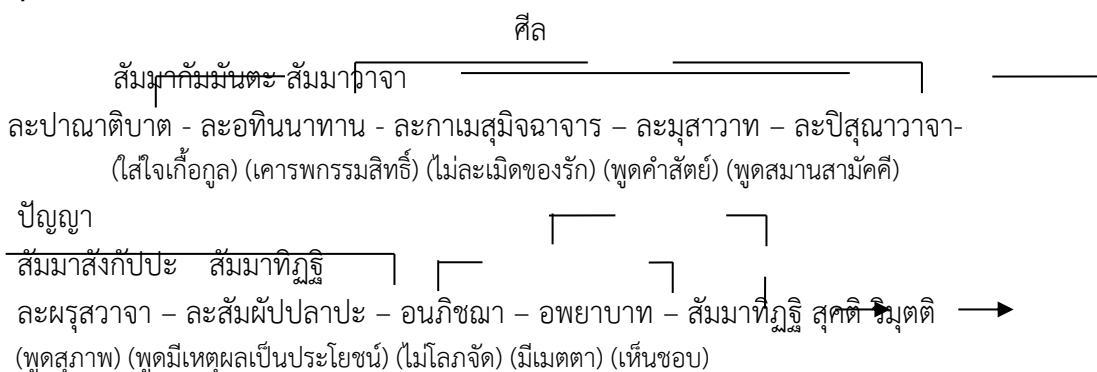
9. อพยาบาท เจตนาตเว้นจากการพยาบาทปองร้ายเขา ปรารถนาดีต่อผู้อื่น หวังให้เขาเป็นสุข

10. สัมมาทิฏฐิ เจตนาตเว้นจากการเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม รู้ตามความเป็นจริงของโลกและชีวิต เช่น เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น

ทั้ง 3 ข้อนี้ จัดเป็นมโนกรรม เพราะเกิดขึ้นจากมโนทวารโดยมาก เรียกว่า มโนสุจริต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554)

ดังนั้น ภาวะของผู้บำเพ็ญพรต จึงควรมีกุศลกรรมบถ 10 นี้ ในการบริหารจัดการองค์กร เพื่อให้เกิดความเหมาะสม ก่อเกิดสันติและเป็นประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชน

กุศลกรรมบถ 10 กับไตรสิกขาและมรรคมืองค์ 8

แผนภาพ แสดงแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกุศลกรรมบถ 10 กับไตรสิกขา

และมรรคมืองค์ 8

(ข้อสังเกต ไม่มีมืองค์มรรคฝ่ายสมาธิในระดับนี้ ซึ่งยังไม่เน้นการปฏิบัติขั้นสมาธิให้เด่นชัดออกมา แต่ต้องมรรคฝ่ายสมาธิมีแทรกอยู่แล้ว ตามหลักที่ว่า สัมมาวายามะและสัมมาสติเป็นธรรม ที่ต้องใช้พร้อมไปกับการปฏิบัติมรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อ ส่วนสัมมาสมาธิ ซึ่งยังไม่จำเป็นต้องเริ่มฝึก หรือใช้งานอย่างจริงจังในระดับชีวิตประจำวัน)

มรรคมืองค์ 8 เมื่อสงเคราะห์ลงในหลักไตรสิกขาแล้ว จะได้บทสรุปดังนี้

ศีลสิกขา สิกขา คือ ศีล ได้แก่ วาจาชอบ การงานชอบ อาชีพอชอบ พุดโดยทั่วไป จะพุดจะทำอะไรก็ให้ถูกให้ชอบธรรม อย่าให้ผิดจะประกอบอาชีพอะไรก็เช่นเดียวกัน ถ้ายังไม่มื่ออาชีพอชอบ เป็นนักเรียนต้องอาศัยท่านผู้ใหญ่อุปการะก็ให้ใช้ทรัพย์ที่ท่านให้มาตามส่วนที่ควรใช้ ไม่ใช่อย่างสุรุ่ยสุร่ายเหลวแหลก ศึกษาควบคุมตนเองให้ตเว้นจากความคิดที่จะประพฤติดนที่ จะเลียงเพื่อนไปในทางที่ผิดที่ไม่สมควร

จิตตสิกขา สิกขา คือ จิต ได้แก่ เพียรพยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ พุดโดยทั่วไป เรื่องของจิตเป็นเรื่องสำคัญ ต้องพยายามศึกษาฝึกฝน เพราะอาจฝึกได้โดยไม่ยากด้วย แต่ขอให้

เริ่ม เช่น เริ่มฝึกตั้งความเพียร ฝึกให้ระลึกจดจำ และระลึกถึงเรื่องที่เป็นประโยชน์ และให้ตั้งใจ แน่วแน่ สึกขาข้อนี้ใช้ในการเรียนได้เป็นอย่างดี เพราะการเรียนจะต้องมีความเพียร ความ ระลึก ความตั้งใจ

ปัญญาลึกซึ้ง ลึกซึ้งคือ ปัญญา ได้แก่ เห็นชอบ ดำริชอบ พุทโดยทั่วไป มนุษย์เจริญขึ้น ก็ด้วยปัญญาที่พิจารณาและลงความเห็นในทางที่ถูกที่ชอบ ดำริชอบ ก็คือพิจารณาโดยชอบ เห็นชอบ ก็คือลงความเห็นที่ถูกต้อง นักเรียนผู้ศึกษาวิชาต่าง ๆ ก็มุ่งให้ได้ปัญญาสำหรับที่จะ พินิจพิจารณาและลงความเห็นโดยความถูกต้อง ตามหลักแห่งเหตุผลตามความเป็นจริงและ โดยเฉพาะครอบบรมปัญญาในไตรลักษณ์และปฏิบัติพรหมวิหาร 4 ประกอบไปพร้อม ๆ กันด้วย

จากกรอบแนวคิดทฤษฎีไตรสิกขา ทำให้เห็นความสำคัญของรูปแบบในการพัฒนาตน ให้เกิดภาวะผู้นำขึ้น ครั้นเมื่อเทียบกับมรรคมีองค์ 8 แล้ว ก็จะเริ่มต้นที่ปัญญามีความสว่าง (เก่ง) ประกอบด้วยด้วยสัมมาทิฐิ คือการทำให้ผู้นำเห็นคุณค่าของจริยธรรมและปัจจัยสัมมา สังกัมปะ คือ การคิดที่จะสร้างจริยธรรม คือ ศีล มีความสะอาด (ดี) ประกอบด้วยสัมมาวาจา คือการใช้คำพูดที่ถูกต้องเหมาะสม ปัจจัยสัมมากรรมมัตตะ คือ การฝึกฝนลงมือปฏิบัติ ปัจจัย สัมมาอาชีวะ คือ การประพฤติตามกฎ ระเบียบ วินัย วัฒนธรรมและประเพณี สมาธิ มีความ สงบ (สุข) ประกอบด้วยสัมมาวายามะ คือ การพยายามปฏิบัติให้เอื้อต่อการปฏิบัติตนในสังคม ปัจจัยสมาธิ คือการระลึกถึงจริยธรรม หน้าที่ของผู้นำอยู่เสมอและปัจจัยสมาธิ คือการตั้งจิต มั่นคงต่อหลักจริยธรรม

ครั้นเมื่อนำกุศลกรรมบถ 10 สงเคราะห์เข้าไปด้วย จะเห็นได้ว่ากุศลกรรมบถ 10 จะ อยู่ในกระบวนการของศีลและปัญญาเป็นส่วนใหญ่ เพราะกุศลกรรมบถ 10 จะเน้นที่ความ ประพฤติทางกาย วาจาและใจ มากกว่าการที่จะปฏิบัติให้เกิดสมาธิ แต่กระนั้นก็ตาม สมาธิก็มี แทรกอยู่ในการสั่งงาน การทำงานสำหรับผู้นำตลอดเวลา

แนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำเชิงจริยธรรมตามแนวพุทธ

การพัฒนาภาวะผู้นำ คือการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรม ด้านความเมตตา เลี้ยงชีพ โดยสุจริต เคารพกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น สำรวมในกาม กล่าวแต่คำสัตย์ กล่าวสร้างสรรค์ สร้าง ความสมานสามัคคี กล่าวคำไพเราะ สุภาพ กล่าวคำที่มีสาระประกอบด้วยเหตุผล คิดสิ่งที่เป็น ประโยชน์ต่อบุคคลอื่นและส่วนรวม ปราบณาดิหวังให้บุคคลอื่นเป็นสุข รู้และเข้าใจความเป็น จริงของโลกและชีวิต ดังพระบรมราโชวาท พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ความสำคัญว่า

“...ท่านทั้งหลายที่สำเร็จการศึกษาและจะได้ออกไปประกอบการทำงานเริ่มต้นชีวิตใหม่ ของท่านนั้น ข้าพเจ้าขอฝากคติไว้เป็นเครื่องกำกับใจ มีคุณธรรมข้อหนึ่งที่สำคัญ ซึ่งท่านต้อง ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดอยู่เสมอคือ ความสัตย์สุจริต ประเทศบ้านเมืองจะวัฒนาถาวรอยู่ได้ ก็ย่อม

อาศัยความสัตย์สุจริตเป็นพื้นฐาน ท่านทั้งหลายจะออกไปรับราชการก็ดี หรือประกอบกิจการงานส่วนตัวก็ดี ขอให้มันอยู่ในคุณธรรมทั้ง 3 ประการคือ สุจริตต่อบ้านเมือง สุจริตต่อประชาชน และสุจริตต่อหน้าที่ ท่านจึงจะเป็นผู้ที่ควรแก่การสรรเสริญของมวลชนทั่วไป ข้าพเจ้าขอแสดงความยินดีต่อท่านทั้งหลายในเกียรติที่ท่านได้รับ ณ ท่ามกลางสันนิบาตนี้และขอให้ท่านจงรำลึกถึงเกียรตินี้และรักษาไว้ด้วยความสัตย์สุจริต ให้สมกับพุทธภาษิต ว่า “คนยอมได้เกียรติคือชื่อเสียงเพราะความสัตย์ ...” (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9, 2497)

“...ชาติบ้านเมือง จะเจริญก้าวหน้าอาณาประชาราษฎร์ จะได้รับความผาสุกเพียงไร หรือไม่ยอมอาศัย การที่ท่านทั้งหลายจะสมัครสมาน สามัคคีกัน ปฏิบัติหน้าที่โดยสุจริต หวังประโยชน์ส่วนรวม เป็นที่ตั้งและส่งเสริมประโยชน์สุขแก่อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง...” (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9, 2500)

“... ในฐานะที่เป็นครู อาจารย์ หัวหน้างาน จำเป็นต้องมีความสุจริต ยุติธรรม ทำตัวให้เป็นตัวอย่าง เป็นที่พึ่งของผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา ไม่ยอมพ่ายแพ้ต่อความโลภ ความลึမ်ถ้วน ความริษยา ความแค้นแค้น ต้องมุ่งมั่นในประโยชน์อันรุ่งเรืองไพศาลของส่วนรวมเป็นเป้าหมาย จึงจะได้ชื่อว่า ประสบความสำเร็จและมีชื่อเสียงเกียรติคุณทุกประการดังปรารถนา ...” (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9, 2516)

“...การที่จะให้งานประสานกัน เพื่อช่วยให้ งานของทุกฝ่าย ดำเนินก้าวหน้า ไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ และรวดเร็วขึ้น ทุกฝ่ายจะต้อง ไม่แบ่งแยกกัน ไม่แย่งประโยชน์ ไม่แย่งความชอบ กัน แต่ละฝ่ายแต่ละ คนต้องทำงานด้วยความบริสุทธิ์ใจ มุ่งหวัง ผลสำเร็จในการทำงาน เป็นใหญ่ ยิ่งกว่า สิ่งอื่น...” (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9, 2522)

ผู้เขียนแยกประเด็นแนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำ เพื่อแสดงให้เห็นตามแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) มี 5 ชั้น มีรายละเอียดดังนี้

ชั้นที่ 1 ชั้นแก่นิสัย หรือพฤติกรรม ซึ่งตามหลักการแก้ปัญหาตามทัศนะ พระพุทธศาสนาแล้ว ควรเริ่มต้นที่สาเหตุ ประเด็นแรกควรดูที่พื้นฐานนิสัยก่อน ให้พิจารณาที่ “มานะ” หรือความ ถือตัว ตามทัศนะพระพุทธศาสนาแล้ว “มานะ” ไม่ได้แปลว่า ความ พากเพียร แต่แปลว่า ความถือตัว สำคัญตน ความเชิดชูตัวให้เด่น ความเอาเด่น ความต้องการ เด่นล้ำเหนือเขา ความต้องการที่ยิ่งใหญ่ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, 2551) การที่จะ เรียนรู้ หรือทำความเข้าใจในการกระทำ หรือพฤติกรรมของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง จำเป็นอย่างยิ่ง ต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับพฤติกรรมภายใน อาทิ อารมณ์ ความรู้สึก ความคิด ประสพการณ์ การวิเคราะห์สาเหตุผลต่าง ๆ ของบุคคลนั้นให้ชัดเจนเสียก่อน เช่นเดียวกัน การที่จะเข้าใจ พฤติกรรมภายในของบุคคลได้ ก็จำเป็นต้องศึกษา เรียนรู้จากพฤติกรรมภายนอกที่บุคคลนั้น

แสดงออกมาก่อน ทั้งนี้ นักจิตวิทยาเชื่อว่า พฤติกรรมทุกอย่างต้องมีสาเหตุและสาเหตุเพียงประการเดียวอาจทำให้เกิดพฤติกรรมได้หลายรูปแบบ ในทำนองเดียวกัน พฤติกรรมแต่ละรูปแบบที่แสดงออกมา อาจเกิดมาจากหลายสาเหตุได้เช่นกัน การประพัตติตนให้เหมาะสมทางกาย สร้างวินัยและกฎระเบียบของตนให้อยู่ในกรอบคือ เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนางดเว้นจากการลักขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น เจตนางดเว้นจากการประพัตติผิดในกาม การประพัตติตนให้เหมาะสมทางวาจา เช่น การกล่าวคำสัตย์ เป็นต้น การประพัตติตนให้เหมาะสมทางใจ เช่น ความไม่โลภ เป็นต้น แต่การใช้มานะเป็นแรงจูงใจในการเพียรพยายามกระทำการ จะเป็นงาน หรือการกระทำใด ๆ ก็ตาม ส่วนหนึ่งถือว่าเป็นผลพวงที่ดี แต่ก็ยังขาดการประนีประนอมที่สมเหตุสมผล ระบบปัจจัยสัมพันธ์ในแง่หนึ่ง ที่เรียกกันว่า บุรณาการ เป็นระบบที่สำคัญ มีการประนีประนอมที่สมเหตุสมผลและถ้าใช้เป็น ก็จะทำให้เกิดประโยชน์อย่างมหาศาล

กระบวนการการแก่นิสัย หรือพฤติกรรมของบุคคลในทางดี คือความเมตตา ซึ่งหมายถึง ความรัก หรือการแผ่ความปรารถนาดี หรือการบำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อตนและส่วนรวม ซึ่งตรงกันข้ามกับความพยายาบาท หรือปองร้าย ความขัดแย้งทั้งหลายก็ต้องแก้ไขด้วยวิธีเผชิญหน้ากัน แต่สามารถแก้ได้ด้วยสันติวิธี เพราะบุคคลที่มีความเมตตานั่น จะเอื้ออาทรต่อบุคคลที่ประสบความเดือดร้อน การทำความดีทางร่างกายเรียกว่า กายสุจริตและทางวาจา เรียกว่า วาจาสุจริต ซึ่งยังเป็นข้อประพัตติปฏิบัติขั้นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตของตนในสังคมได้เป็นอย่างดี การดำเนินชีวิตของบุคคลในแต่ละสังคม ย่อมมีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกันไปตามกลุ่มของบุคคลในสังคมนั้น ๆ และอีกประการที่ขาดไม่ได้ คือ การทำความดีทางใจ เรียกว่า มโนสุจริต ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นสิ่งประคับประคองพฤติกรรมทางกายและวาจาได้เป็นอย่างดี ส่วนในด้านคุณลักษณะสำคัญของผู้มีความเมตตานั่น ประกอบด้วย 1) เป็นผู้มีน้ำใจแก่ผู้อื่นอย่างใสสะอาด 2) เป็นผู้มีบุคลิกภาพอ่อนโยน 3) เป็นผู้มีเสน่ห์ให้ชวนคบหา 4) เป็นผู้ที่รำเริงมองโลกในแง่ดี (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, 2553))

ขั้นที่ 2 ขั้นการรู้จักขั้นตอนของงาน ความฉลาดจัดเจนในการจัดการและความตรงต่อเวลา หน้าที่ มีวินัย ความรับผิดชอบ เป็นต้น ถือเป็นหัวใจสำคัญในการเป็นผู้นำ ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีไทย ได้เปิดโอกาสให้มีการแสดงออกอย่างเสรี แต่พื้นฐานสำคัญนั้น จะต้องเกิดจากการฝึกแสวงปัญญา ทำความใฝ่รู้ให้เกิดขึ้น พร้อมกับการรับฟังผู้อื่นไปด้วย เป็นการฝึกทั้งภายในจิตใจและภายนอกที่รับรู้ข่าวสารไปพร้อม ๆ กันกับการเจรจาหาที่ย่อมมีสัมมาคารวะสุภาพ แม้แต่กับบุคคลที่อยู่ใต้บังคับบัญชา เป็นบุคคลที่มีสติรอบคอบ ไม่ประมาทพลั้งเผลอ ทำสิ่งผิดอันจะนำมาซึ่งการ ตัดทอนคุณงามความดีที่มีอยู่ รู้จักจัดระเบียบและขั้นตอนของการทำงานให้เป็นไปตามกลไกของข้อกำหนด หรือความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นและมีปัญหาคอยแก้ปัญหาก็กำลังเกิดขึ้นให้สำเร็จไปด้วยดี ก็เพื่อประโยชน์แห่งความผาสุกสมควรแก่ภาวะผู้นำ ความขมใจตัวเอง หมายถึง ความสามารถในการบังคับจิตใจของตนเองได้ ไม่ให้ลุอำนาจ

แกราคะโทสะและโมหะ การข่มใจตนเองได้รวมถึง ความอดทน ยอมรับฟังความคิดเห็นที่มีเหตุผลของบุคคลอื่น หรือความมีใจกว้าง ยอมรับฟังข้อโต้แย้งและการวิพากษ์วิจารณ์จากบุคคลอื่นโดยไม่ขุ่นเคือง หรือแสดงอาการโกรธ ไม่พอใจ การข่มใจตนเองได้ จึงต้องมีสติกำกับตลอดเวลา ผลพวงที่ตามมาจากการข่มใจตนเองได้ก็คือ การมีวินัยในตัวเอง ควบคุมตนเองได้ และปฏิบัติตามบรรทัดฐานที่ดีงามของสังคมอย่างเป็นปกติและราบรื่น

ขั้นที่ 3 ทำใจให้ผ่องใส ไม่มีอคติต่อผู้ใดบังคับบัญชา ตัดสินความด้วยความสุจริตใจ ปราศจากอคติ 4 (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, 2554) และควรประกอบด้วยหลักฐานเหตุและผลอย่างถูกต้องเหมาะสม ความสะอาดแห่งจิตใจ คือจิตใจที่บริสุทธิ์ปราศจากสิ่งที่มาปรุงแต่งให้เกิดความเศร้าหมอง ซึ่งก็หมายถึงปราศจากความโกรธ อาฆาตพยาบาท อิจฉาริษยา ความละโมภและความเห็นแก่ตัว ความมีจิตใจที่สะอาดบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานสำคัญของการมองโลกในแง่ดี การให้อภัยไม่ถือโกรธ ซึ่งส่งผลให้เกิดความรักความสามัคคีและความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน ความมีสัจจะ คือความซื่อสัตย์ ไม่คดโกง ไม่หลอกลวง ไม่คิดเอาแต่ได้ ไม่โลภอยากได้ในสิ่งที่ตนไม่มีสิทธิที่จะครอบครอง ความซื่อสัตย์ จัดเป็นการประพฤติสุจริต ผู้ที่มีสัจจะจะไม่คิดแสวงหาผลประโยชน์ มีขอบธรรม กล่าวคือ จะไม่คิดเบียดบังผลประโยชน์ของบุคคลอื่นและผลประโยชน์ของส่วนรวมมาเป็นของตน ผลพวงที่ตามมาของการมีสัจจะก็คือ ความรู้สึกละเอียดต่อการทำความชั่ว (ทุจริต) เป็นผู้มีหิริโอตตปปะ

ขั้นที่ 4 ขั้นสร้างความตระหนัก ความตระหนัก หมายถึง การรู้ถึงคุณค่า คุณงามความดีในการประพฤติปฏิบัติตามคุณธรรมนั้น ให้รู้ถึงบาป บุญ คุณ โทษของการไม่ประพฤติปฏิบัติตามคุณธรรม การสร้างความตระหนัก ต้องใช้วิธีการมอบโอกาสบุคคลได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น อภิปรายกันในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณธรรมและจริยธรรมว่า มีคุณค่า คุณประโยชน์อย่างไร หากไม่ประพฤติปฏิบัติในสภาพเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน จะเกิดโทษภัยอย่างไร ยกกรณีที่เป็นเรื่องจริงในชีวิตจริงมาถกเถียง วิพากษ์วิจารณ์ จนเกิดความเห็นร่วมกันว่า เราจะต้องร่วมมือกันทำอะไร สักอย่างใดอย่างหนึ่งในเรื่องเกี่ยวกับคุณธรรมและจริยธรรมและตราบใดที่ยังไม่เกิดความคิดเห็นว่า ต้องทำอะไรสักอย่างแล้ว ความตระหนักที่แท้จริงก็จะยังไม่เกิดขึ้น

ขั้นที่ 5 ขั้นสร้างค่านิยม ค่านิยม หมายถึง สิ่งที่เราเห็นว่าเป็นสิ่งดีสิ่งงาม สิ่งที่มีคุณค่า น่านิยมชมชอบ ยอมรับนับถือ ควรนำไปปฏิบัติ ค่านิยมที่ดีมีทางสร้างขึ้นด้วยการได้เห็นแบบอย่าง ได้ฟัง ได้เรียนรู้จากบุคคลที่ดี ประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงาน ชีวิตตนและครอบครัว เป็นบุคคลที่สังคมยกย่อง เคารพนับถือ บุคคลเหล่านี้ เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติตามคุณธรรม จริยธรรมอย่างมั่นคง เกิดเป็นผลดีต่อชีวิตและหน้าที่การงาน การได้เห็นแบบอย่างที่ดี จึงเป็นค่านิยมที่ดีในทางคุณธรรมและจริยธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, 2551,2554)

จริยธรรมเป็นสิ่งที่มียู่แล้วในตัวบุคคลแต่ละบุคคลโดยธรรมชาติ ซึ่งจะเกิดการพัฒนาได้ก็ต้องอาศัยกฎเกณฑ์ความประพฤติที่ควรประพฤติด้านศีลธรรม ปรัชญา ประเพณีและวัฒนธรรม กฎหมาย หรือจารีต เพื่อประโยชน์สุขอันจะเกิดแก่ตนเอง สังคมและประชาคมโลก

สรุป

เมื่อมีความคิดที่จะต้องการพัฒนาภาวะผู้นำขึ้นในสังคมระดับผู้นำ ควรเริ่มต้นด้วย การสร้างจิตสำนึกในตนเองและสังคมให้ยึดหลักของกุศลกรรมบถ 10 อย่างเหนียวแน่นเป็นเบื้องต้น และร่วมกันกระจาย เผยแผ่และสร้างความตระหนักให้เกิดขึ้นกับผู้ใต้บังคับบัญชา สร้างจิตสำนึกที่ดียิ่งให้เกิดขึ้นกับองค์กร สร้างความดีงามที่เป็นเกณฑ์เบื้องต้นซึ่งสามารถนำความประพฤติปฏิบัติ สู่เป้าหมายที่สูงขึ้น ย่อมส่งผลเป็นแนวทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามและยังสามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในองค์กร หรือสังคมได้อีกด้วย แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น บุคคลที่เป็นแบบอย่างได้อย่างดีก็คือ การที่บุคคลเป็นผู้นำนั้นมีภาวะของความเป็นผู้นำเชิงจริยธรรมตามแนวพุทธ

เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. (2511). สัสมฤต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน. พระนคร: ศรุสภาลาดพร้าว.
- นิพนธ์ กินาวงศ์. (2543). หลักการบริหารการศึกษา. พิษณุโลก: ธรรมกลไทย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). พุทธธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). การพัฒนาจริยธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด.
- _____. (2553). เมตตาทาน การให้ที่มีผลเป็นความสุขอย่างยิ่ง. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- _____. (2554). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด.
- พระมหาพรชัย ดิสสเทโว. (2551). พุทธจริยศาสตร์กับวรรณคดี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2549). พุทธจริยศาสตร์. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2550). ทฤษฎีจริยธรรม สรุปการบรรยายรายวิชา ร.ม. 615 จริยธรรมของการเมืองและการบริหาร ภาคเรียนที่ 1/2550. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พิพัฒน์ เรืองงาม. (2535). แนวคิดทางรัฐประศาสนศาสตร์ด้านภาวะผู้นำของไทยโบราณ: วิเคราะห์เนื้อหาจากคัมภีร์ราชานิติ. ใน สารนิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9. (2497). พระบรมราโชวาทในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. เรียกใช้เมื่อ 26 กันยายน 2565, จาก <https://atc.onab.go.th/th/content/category/detail/id/114/iid/23046>

_____. (2500). พระราชดำรัสในพิธีเปิดประชุมรัฐสภา ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม. เรียกใช้เมื่อ 26 กันยายน 2565, จาก <https://www.thaipost.net/main/detail/29040>

_____. (2516). พระบรมราโชวาท. เรียกใช้เมื่อ 26 กันยายน 2565 จาก <http://thn21579-2.blogspot.com/2012/01/blog-post.html>

_____. (2522). พระบรมราโชวาท. เรียกใช้เมื่อ วันที่ 26 กันยายน 2565. จาก <https://www.thaipost.net/main/detail/29040>